

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО

ТЕОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Підручник

За редакцією професора *М. П. Требіна*

Харків
«Право»
2022

Колектив авторів:

М. П. Требін, доктор філософських наук, професор – передмова, розділи 1–3, 6;

Л. М. Герасіна, докторка соціологічних наук, професорка – розділи 4, 7, 9;

О. Ю. Панфілов, доктор філософських наук, професор – розділ 10;

В. Л. Погрібна, докторка соціологічних наук, професорка – розділ 5;

І. О. Поліщук, доктор політичних наук, професор – розділ 11;

В. Д. Воднік, кандидатка філософських наук, доцентка – розділ 8;

І. В. Підкуркова, кандидатка соціологічних наук, доцентка – розділ 12;

О. М. Сахань, кандидатка соціологічних наук, доцентка – розділ 13

Рецензенти:

О. М. Кузь – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин, політичних наук і практичної філософії Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця;

В. Ю. Макар – доктор політичних наук, доцент, завідувач кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича;

В. Ф. Смолянюк – доктор політичних наук, професор, провідний науковий співробітник Воєнно-дипломатичної академії імені Євгенія Березняка

*Рекомендовано до видання вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 1 від 30 серпня 2022 р.)*

Т33 **Теорія міжнародних відносин** : підручник / [М. П. Требін, Л. М. Герасіна, О. Ю. Панфілов та ін.] ; за ред. М. П. Требіна ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків : Право, 2022. – 472 с.
ISBN 978-966-998-427-2

У підручнику розкрито предмет і об'єкт теорії міжнародних відносин, методологію досліджень міжнародних відносин, їх закономірності. Проаналізовано класичні традиції та парадигми у вивченні міжнародних відносин, сучасні школи та напрями в теорії міжнародних відносин. Розглянуто систему міжнародних відносин, її структуру й акторів; цілі, інтереси та засоби учасників цих відносин. Значну увагу приділено міжнародній інтеграції, міжнародним конфліктам і кризам, підтриманню міжнародного миру та безпеки у ХХІ ст. Показано місце і роль України в системі міжнародних відносин і сучасної світової політики.

Для студентів закладів вищої освіти, які проходять бакалаврську підготовку з міжнародних відносин, міжнародного права, а також науковців і викладачів при дослідженні сучасних міжнародних відносин і світової політики.

УДК 327.001

Передмова

Упродовж усього історичного розвитку людства міжнародні відносини посідали значне місце в житті будь-якої держави, суспільства та окремої людини. Походження націй, створення міждержавних кордонів, формування та зміна політичних режимів, становлення різних соціальних інститутів, збагачення культур, розвиток мистецтва, науки, технічного прогресу та ефективної економіки тісно пов'язані з торговими, фінансовими, культурними й іншими обмінами, тобто з міжнародними відносинами. Їх значення зростає ще більше в наші дні, в умовах глобалізації, коли всі країни вплетені в щільну, розгалужену мережу різноманітних взаємодій, що впливають на обсяги та характер виробництва, види створюваних товарів і ціни на них, на стандарти споживання, цінності та ідеали людей, коли людство відчуває свою єдність перед викликами глобальних проблем. Для сучасної України теоретичне осмислення міжнародних відносин є завданням надзвичайно актуальним і важливим, з урахуванням воєнної агресії з боку Російської Федерації, визначення доленосного вибору подальшого розвитку нашої держави в умовах суперечливого світу та своїх національних інтересів.

Навчальна дисципліна «Міжнародні відносини» виникла на початку ХХ ст. незабаром після закінчення Першої світової війни. Першу кафедру історії та теорії міжнародних відносин було створено 1919 р. у Великій Британії на факультеті міжнародної політики Уельського університету (*The University of Wales*). Фінансував створення кафедри відомий валлійський політик і філантроп, парламентарій-ліберал і активний прибічник Ліги Націй Девід Девіс. 1927 р. в Лондонській школі економіки було відкрито факультет міжнародних відносин, який уперше став видавати дипломи з цієї дисципліни. Окремим університетом, який займався виключно вивченням міжнародних відносин, став Навчальний інститут міжнародних відносин (*Graduate Institute of International Studies*) у Женеві (Швейцарія), заснований за активної

участі Ліги Націй того самого 1927 року. У цьому університеті були захищені перші дисертації (PhD) з міжнародних відносин, що завершило академічну інституціоналізацію спеціальності. Нова дисципліна виникла на стику історії, економіки й права. Головними проблемами її були причини війни та умови миру, а основною структурною одиницею – держава.

Дослідження міжнародних відносин перебувають у центрі уваги багатьох науково-дослідницьких інститутів, незалежних аналітичних центрів, фондів. Найстарішим з них є Фонд Карнегі за міжнародний мир (*Carnegie Endowment for International Peace* – CEIP), створений 1910 р. за ініціативою «короля металургії» Ендрю Карнегі. За одне сторіччя Фонд перетворився на один з найбагатших науково-аналітичних центрів («think tank») у світі. Фонд у порядку спадкоємності очолювали колишні керівники секретних служб. Спочатку Фонд був поділений на три департаменти: департамент міжнародного права та урегулювання конфліктів; департамент, що займався вивченням причин і наслідків війни; департамент співпраці та міжнародного взаєморозуміння. 1971 р. Фонд засновує Асоціацію з контролю над озброєннями (*Arms Control Association*), 1972 р. – Фонд Маршалла «Німеччина – США» (*German Marshall Fund of the United States*), трансатлантичний аналітичний центр, що субсидується ФРН, 1981 р. – Інститут міжнародної економіки (*Institute for International Economics*), що досліджує позитивний вплив глобалізації. До складу Фонду нині входить понад 150 дослідників з більш ніж 20 країн світу, він видає численні звіти. Фонд Карнегі єдиний американський «think tank», що спеціалізується на зовнішній політиці та водночас призначений для світової громадськості.

1916 р. у Вашингтоні (США) створено Брукінгський інститут (*Brookings Institution*) – один з найважливіших аналітичних центрів, що спеціалізується на суспільних науках, муніципальному управлінні, зовнішній політиці та світовій економіці. Установу заснував американський бізнесмен Роберт Брукінгс під назвою «Інститут урядових досліджень» (*Institute for Government Research*). 1927 р. інститут був об'єднаний з двома іншими організаціями – *Institute of Economics* і *Robert Brookings Graduate School* (які також фінансував Брукінгс), отримавши сучасну назву. 5 січня 2009 р. Університет Пенсільванії надав перший глобальний рейтинг експертно-аналітичних центрів світу – *The Think Tank Index*, складений на основі опитування декількох

тисяч вчених і експертів, які оцінювали результати роботи вищезгаданих організацій. Перше місце в рейтингу посів Інститут Брукінгса як кращий дослідницький центр світу та кращий у США (у цілому на звання кращого дослідницького центру світу претендували 407 організацій). Він посідає перше місце і в останніх рейтингах університету.

Одним із найстаріших науково-дослідницьких центрів США є Гуверівський інститут війни, революції і миру (*Hoover Institution on War, Revolution and Peace*) при Стенфордському університеті, заснований 1919 р. Гербертом Гувером як бібліотека матеріалів, присвячених Першій світовій війні. Гувер зібрав велику колекцію матеріалів, пов'язаних з історією початку XX ст. і передав їх у Стенфорд, його альма-матер, щоб заснувати «бібліотеку війни, революції і миру». З часом бібліотека перетворилася на важливий дослідницький центр, який розробляє довгострокові аналітичні програми в галузі політики та економіки.

Найважливішим британським і одним з найважливіших «мозкових центрів» у світі, що вивчають міжнародні відносини, є Chatham House (офіційна назва – *Royal Institute of International Affairs* – Королівський інститут міжнародних відносин). Його створення ініційовано британською та американською делегаціями на чолі з Лайонелом Кертісом, який запропонував на Паризькій мирній конференції 1919 р. відкрити англо-американський інститут міжнародних відносин для вивчення міжнародних питань з метою запобігання майбутніх воєн. У результаті в липні 1920 р. був заснований Британський інститут міжнародних відносин, який з 1926 р. носить назву Королівського інституту міжнародних відносин. Інститут практично з самого заснування розташовується в Chatham House – будівлі в центрі Лондона. Протягом багатьох років назва будівлі була синонімом найменування організації, завдяки чому 2004 р. було вирішено, що традиційна назва буде використовуватися тільки для офіційних цілей, а всі видання, роботи інституту, його експертизи та прес-релізи для ЗМІ друкуватимуться під ім'ям Chatham House. Відомий британський історик Арнольд Дж. Тойнбі був першим оплачуваним працівником інституту, пізніше він став його директором. Chatham House публікує три журнали: *International Affairs*, *Journal of Cyber Policy* і *The World Today*. Перший є одним з найважливіших англійських наукових періодичних видань у галузі міжнародних відносин.

Після Другої світової війни, насамперед у США, з'являється велика кількість навчальних і наукових закладів, що вивчають міжнародні

відносини. Наприклад, на базі Стенфордського університету (США) 1946 р. організовано Міжнародний науково-дослідний інститут, який досліджує проблеми стратегії національної безпеки США, їх військової могутності. Того самого року створюється школа міжнародних відносин Каліфорнійського університету. У Принстонському університеті 1951 р. було відкрито Центр міжнародних досліджень. 1962 р. у Джорджтаунському університеті створюється центр стратегічних та міжнародних досліджень (*Center for Strategic and International Studies*), де свого часу працювали Г. Кіссінджер, Зб. Бжезінський, А. Джордан та ін. Основні напрями його дослідницької діяльності охоплюють такі теми, як стратегічні інтереси та зовнішньополітичний курс США, військово-політичні проблеми, розвиток відносин «Схід – Захід», глобальні політичні та економічні тенденції.

У 1964 р. прем'єр-міністр Швеції Таге Ерландер висунув ідею про те, щоб заснувати науково-дослідний інститут на честь 150-річчя політики нейтралітету Швеції. Шведська королівська комісія, очолювана Альва Мюрдаль, запропонувала у своїй доповіді 1966 р. заснувати інститут, який згодом отримав назву Стокгольмський інститут дослідження проблем миру (*Stockholm International Peace Research Institute – SIPRI*). Метою інституту є «виявити передумови стабільного миру і знайти мирне вирішення міжнародних конфліктів». Комісія порадила сфокусувати дослідження в галузі обмеження, скорочення та контролю над озброєннями. Крім цього, комісія порекомендувала SIPRI «працювати над політичними питаннями, що мають практичне значення». Інститут було засновано 1 липня 1966 р. у Стокгольмі. Сфера наукових досліджень: регіональна та глобальна безпека, збройні конфлікти та їх розв'язання, військові витрати та збройні сили, контроль над озброєннями, роззброєння та нерозповсюдження озброєнь. Публікації та інформаційні матеріали SIPRI мають велику популярність серед політиків, журналістів, організацій і читачів, які зацікавлені у вищевказаних темах. SIPRI бере участь у численних конференціях і симпозіумах, на яких доповідає результати своїх досліджень. Щороку SIPRI публікує книгу «Щорічник SIPRI», що являє собою незалежне джерело, яким можуть скористатися журналісти, політики та інші дослідники, які цікавляться збройними конфліктами та їх розв'язанням, контролем над озброєннями тощо. SIPRI має репутацію науково-дослідного інституту, який має широку базу даних в таких сферах, як обмеження, скорочення та контроль над озброєннями, виробництво та транспортування

озброєнь, військові витрати. Усі джерела, якими користується інститут, є відкритими.

В Україні на підставі наказу наркома освіти УРСР від 18 жовтня 1944 р. засновано факультет міжнародних відносин у Київському університеті. 4 травня 1988 р. факультет реорганізовано в Інститут міжнародних відносин і міжнародного права (з грудня 1990 р. – Інститут міжнародних відносин). Сьогодні в Україні багато університетів здійснюють підготовку фахівців з міжнародного права, міжнародних відносин. З 2012 р. розпочато підготовку фахівців з міжнародного права в Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого.

Мета вивчення курсу «Теорія міжнародних відносин» – розширення та збагачення знань студентів про природу, зміст, специфіку та закономірності міжнародних відносин, класичні традиції і парадигми у вивченні міжнародних відносин, сучасні школи та напрями в теорії міжнародних відносин, міжнародну систему, її суб'єктів та норми існування, цілі, інтереси та засоби учасників міжнародних відносин, моральні та правові аспекти міжнародних відносин, види та форми міжнародних відносин, місце й роль України в сучасних міжнародних відносинах, міжнародну інтеграцію та глобалізацію у світовій політиці, міжнародні конфлікти та кризи в сучасній світовій політиці, моделі підтримання міжнародного миру та безпеки як глобальної проблеми людства, місце та роль України в сучасних міжнародних відносинах і світовій політиці. Вивчення навчальної дисципліни «Теорія міжнародних відносин» надасть студентам можливість отримати знання з історії, теорії та практики міжнародних відносин між державами, міжнародними міжурядовими організаціями, міжнародними неурядовими організаціями, транснаціональними корпораціями, субнаціональними територіальними одиницями та окремими фізичними особами в умовах глобалізації.

Студент, що вивчає курс «Теорія міжнародних відносин», повинен знати зміст найважливіших категорій і понять міжнародних відносин; найважливіші принципи наукових шкіл теорії міжнародних відносин та особливості трактування ними сучасності; характер найважливіших особливостей, механізмів та рушійних сил міжнародних відносин; особливості та механізми функціонування міжнародних відносин у сферах політики, економіки, культури та інформації; сутність та специфіку принципів міжнародного порядку; уміти науково коректно застосовувати основні поняття та категорії теорії міжнародних відносин; самостійно інтерпретувати інформацію щодо реальних подій

у сфері міжнародних відносин; коректно застосовувати методи наукового дослідження й аналізувати явища та процеси сучасного світу; орієнтуватись в основних тенденціях та проблемах розвитку глобальної міжнародної системи. Слід всім пам'ятати слова класика американської теорії міжнародних відносин Джеймса Н. Розенау, які він сказав спеціально для сайту «Світовий політичний процесор»: «Вам пощастило, що ви вивчаєте міжнародні відносини. Це складний предмет, ураховуючи все різноманіття акторів і процесів, яке охоплюється в його вивченні. Але вам пощастило, тому що пошук розуміння всієї цієї складності є викликом. Відповідь на нього вимагає уяви й таланту, але часто розвиває уяву й талант. Тому приймайте виклик і розвивайтесь. Це приведе вас до нових вершин самопізнання».

Підручник – це не сукупність готових істин, а лише загальні підходи до них, що склалися у теорії міжнародних відносин. Студент має самостійно досягнути істини, осмислити тернистий шлях до неї власним розумом, наполегливою працею, навчитися сміливо висловлювати й захищати особисту точку зору, що вимагає самостійних роздумів, усвідомлених, а не нав'язаних ззовні поглядів та уявлень. Освоєння курсу «Теорія міжнародних відносин» допомагає студентові стати фахівцем, який уміє мислити й діяти самостійно.

У підручнику відображено прагнення розкрити найважливіші проблеми сучасних міжнародних відносин, правильно зорієнтувати студентів у вирішенні складних питань сучасної світової політики, сприяти глибокому усвідомленню майбутніми фахівцями з міжнародного права методології наукового пізнання міжнародної політичної дійсності. Підручник створено колективом кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого з урахуванням позитивного досвіду вітчизняних та зарубіжних фахівців з теорії міжнародних відносин, враховуючи реальності розвитку сучасної цивілізації, системи міжнародних відносин, що склалася на початку ХХІ ст., входження України у світову спільноту та знаходження в ній свого гідного місця.

Авторський колектив керувався тим, що підручник покликаний організувати студентів на самостійне вивчення теорії міжнародних відносин відповідно до вимог Болонського процесу, сприяти формуванню в них теоретичного й духовно-практичного політичного світогляду з міжнародних відносин; не претендує на вичерпний виклад та розкриття всіх проблем курсу «Теорія міжнародних відносин», а тому з подякою сприйме конструктивні зауваження.

Розділ 1

ТЕОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ЯК НАУКА ТА НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

§ 1. Міжнародні відносини як суспільне явище

Міжнародні відносини виникли в часи стародавнього світу, коли великим вважалося населення території в декілька тисяч осіб, народи мали можливість вступати в безпосередній контакт один з одним: під час міграції, масових втеч від стихійного лиха, після територіального розподілу між державами. Саме тоді виникає явище власне міжнародних відносин, які суттєво різнилися від стосунків, які склалися всередині етнічного об'єднання. Аналізуючи це явище, слід мати на увазі, що сам феномен міжнародних відносин не є раз і назавжди застиглим, а постійно змінюється, еволюціонує. Сьогодні він не такий, яким був двісті і тим більше дві тисячі років тому, а через сто років буде зовсім іншим, ніж у наші дні.

Поняття «*міжнародні відносини*» було введено в науковий обіг англійським філософом Джеремі Бентамом (англ. *Jeremy Bentham*, 1748–1832), який 1789 р. вперше застосував його в трактаті «Вступ до принципів моральності та законотворення». За допомогою цього поняття він описував стосунки, що існують між монархами та громадянами різних держав. Поява цього поняття в той період не випадкова, оскільки саме рубіж XVIII–XIX століть став важливим етапом в еволюції самого феномену міжнародних відносин. До того часу в Західній Європі остаточно склалася система суверенних національних держав. На зміну відносинам між царюючими монархами і правлячими династіями прийшли відносини між державно-організованими народами-націями. Недарма в західній традиції поняття «нація» і «держава» є синонімами. Паралельно з формуванням націй проходив процес становлення громадянського суспільства, який вплинув на трансформацію держави відповідно до власних потреб.

Тоді ж оформилася та модель міжнародних відносин, яка донедавна вважалася еталонною. Згідно з нею громадянське суспільство кожної країни наділяло державу всіма повноваженнями у сфері забезпечення національної безпеки та зовнішніх відносин. Уряд однієї держави згідно з цими повноваженнями вступав в офіційні зв'язки з урядом іншої держави, і саме цим каналом здійснювалося більшість зв'язків не тільки між державними структурами, але й між різними суб'єктами громадянського суспільства цих країн. Таким чином, основним учасником системи міжнародних відносин визнавалася суверенна держава як системотворчий елемент, а міждержавні зв'язки вважалися структуротворчими. У зв'язку з чим польський дослідник міжнародних відносин Юзеф Кукулка (пол. *Josef Kukulka*, 1929–2004) підкреслював, що власне держави «матеріалізують можливість вважати ... відносини міжнародними».

Міжнародні відносини – дуже складний феномен. Як зазначає Ю. Кукулка, складність їх визначення та дослідження пояснюється такими чинниками: 1) сфера міжнародних відносин охоплює надзвичайно широкий перелік явищ і процесів, який важко проаналізувати за допомогою наукового апарату однієї науки; 2) міжнародні відносини позбавлені єдиного центру влади та управління; 3) у дослідника міжнародних відносин немає доступу до всієї інформації, оскільки частина даних оберігається дипломатичною таємницею та застереженнями безпеки; 4) у міжнародних відносинах дуже важко виявити причинно-наслідкові зв'язки поведінки держав на міжнародній арені; 5) у поведінці учасників міжнародних акцій значну роль відіграють випадковість і одночасність багатьох взаємодіючих чинників. Тому відомий французький соціолог Раймон Клод Фердінан Арон (фр. *Raymond Claude Ferdinand Aron*, 1905–1983) вважав, що міжнародні відносини «не мають чітко окреслених меж у реальності, вони матеріально невіддільні й не можуть бути відокремлені від інших суспільних явищ».

Але наукова спільнота намагається досягнути сутності цього феномену. Найчастіше вихідним пунктом пошуків і одним з істотних елементів специфіки міжнародних відносин більшість дослідників вважають визначення їхніх учасників. Поняття «учасник» є одним із найважливіших у теорії міжнародних відносин, оскільки виражає узагальнену характеристику суспільних одиниць, які їх практично здійснюють. У міжнародні відносини вступають та взаємодіють між собою певні одиниці, діяльність яких у сфері міжнародних відносин

зумовлена власними практичними потребами та інтересами; вони є джерелом функціональної активності, спрямованої на інших, їм подібних; аналогічно вони самі стають об'єктом діяльності інших суспільних одиниць. З точки зору Р. Арона, «міжнародні відносини – це відносини між політичними одиницями», якими вважають насамперед держави. Тому й змістом міжнародних відносин є переважно відносини між державами: так, незаперечним прикладом міжнародних відносин є міждержавні договори. У свою чергу, міждержавні відносини виражаються у специфічній поведінці символічних персонажів – дипломата й солдата. «Дві й тільки дві людини, – пише Р. Арон, – діють не просто як члени, а як представники спільнот, до яких вони належать: посол під час виконання своїх функцій представляє політичну одиницю, від імені якої він виступає; солдат на полі бою – політичну одиницю, від імені якої він вбиває собі подібного». Інакше кажучи, міжнародні відносини в самій своїй суті містять альтернативу війни та миру. Особливість міжнародних відносин полягає в тому, що вони засновані на ймовірнісному характері війни та миру й тому містять значний елемент ризику.

Визначаючи особливості зовнішньої політики та міжнародних відносин Р. Арон порівнює їх зі спортом, підкреслюючи, що, наприклад, «порівняно з футболом, зовнішня політика є ще більш невизначеною. Мета дійових осіб тут не така проста, як забивання голу. Правила дипломатичної гри не розписані в усіх деталях, і будь-який гравець порушує їх, коли знаходить у цьому свою вигоду. Немає судді, і навіть коли якась сукупність дійових осіб претендує на суддівство (ООН), національні дійові особи не підкоряються рішенням цього колективного арбітра, ступінь неупередженості якого залишає привід для дискусії. Якщо суперництво націй дійсно нагадує який-небудь вид спорту, то таким видом занадто часто є боротьба без правил – кетч...». Тому, вважає Р. Арон, міжнародні відносини – це «передгромадянський» або «природний» стан суспільства (у гоббсівському розумінні – «війна всіх проти всіх»). У сфері міжнародних відносин панує плюралізм суверенітетів, тому тут немає монополії на примус і насильство, і кожен учасник міжнародних відносин змушений виходити у своїй поведінці багато в чому з непередбачуваної поведінки інших учасників. Близькі думки висловлюють і багато інших дослідників, які зазначають, що міжнародні відносини характеризуються відсутністю консенсусу між їх учасниками щодо спільних цінностей, скільки-небудь загальноприй-

нятих соціальних правил, гарантованих юридичними або моральними нормами, відсутністю центральної влади, великою роллю стихійних процесів і суб'єктивних факторів, значним елементом ризику й непередбачуваності. Американський фахівець у галузі міжнародних відносин Джеймс Н. Розенау (англ. *James N. Rosenau*, 1924–2011) запропонував модель оцінювання поведінки держави в системі міжнародних відносин. Він виділив п'ять наборів змінних (індивідуальні, рольові, урядові, соціальні та системні), які тією чи іншою мірою впливають на політику будь-якої держави. Індивідуальні змінні полягають в унікальних характеристиках осіб, що визначають політику держави (їх цінності, здібності, досвід); рольові – визначають поведінку тих самих осіб як власників певних ролей (посада, належність до партії тощо), які диктують їхню поведінку, незалежно від особистісних властивостей. Урядові змінні в моделі Розенау охоплюють структуру державного апарату, його вплив на формування зовнішньої політики; соціальні змінні стосуються властивостей конкретного суспільства (його цінності, ступінь національної єдності, рівень індустріалізації та урбанізації тощо), а системні – зовнішніх умов існування держави. Для кожної держави ранжування набору змінних залежить від розміру (велика чи мала держава), економічної системи (розвинена або нерозвинена) і політичної системи (відкрита або замкнута). Різні комбінації цих показників утворюють вісім своєрідних «генотипів», і кожна з країн належить до одного з них.

Світ з часом ускладнюється, формується глобальне громадянське суспільство, тому з'являються нові учасники міжнародних відносин. Так, за поглядами американського дослідника Джеймса Капоразо (англ. *James A. Caporaso*, народ. 1941), головними дійовими особами в сучасних міжнародних відносинах стають не держави, а соціально-економічні групи й політичні сили. Джеймс Розенау висловив думку, що структурні зміни, які відбулися за останні десятиліття у світовій політиці, стали основною причиною взаємозалежності народів і суспільств, викликали докорінні трансформації у міжнародних відносинах. Їх головною дійовою особою стає вже не держава, а конкретні особи, які вступають у відносини один з одним при її мінімальному посередництві або навіть всупереч її волі. На думку Дж. Розенау, результатом змін у сфері міжнародних відносин стає утворення так званого міжнародного континууму, символічними суб'єктами якого є турист і терорист. До числа основних міжнародних акторів Дж. Розе-

нау відносить держави, підсистеми (наприклад, органи місцевої адміністрації), транснаціональні організації, когорти (наприклад, етнічні групи), рухи. Він відзначає «двошаровість» світової політики. З одного боку, зберігається поле міждержавних взаємин. З другого боку, формується поле, на якому основними акторами є недержавні учасники, або «актори поза суверенітету», що демонструють вплив, який можна порівняти зі впливом традиційних (державних) акторів. Подібні зміни дозволяють ученому говорити про «постміжнародну політику», у якій контакти між акторами та структурами здійснюються по-новому, у рамках відносин «традиційний світ міждержавних взаємодій ↔ другий, поліцентричний світ».

Таким чином, поряд із системотворчими елементами система міжнародних відносин має й несистемотворчі елементи. Сучасні фахівці в галузі міжнародних відносин виокремлюють чотири класи несистемотворчих елементів: політичні (партії), суспільно-політичні (церква, профспілки тощо), культурно-наукові та економічні організації. Крім держави як традиційного суб'єкта до числа активних учасників міжнародних відносин належать міжнародні організації, які поділяються на урядові та неурядові. Прикладом найвпливовішого учасника першого виду в системі міжнародних відносин є Організація Об'єднаних Націй (ООН). До міжнародних неурядових організацій належать політичні та громадські організації типу Соцінтерну – міжнародного об'єднання соціал-демократичних партій, «Грінпісу» – міжнародної організації екологів тощо. Ми бачимо, що в системі міжнародних відносин розширюється число її учасників, зростає різноманіття їх взаємодій, формується новий механізм підтримки стабільного розвитку відносин на світовій арені.

У дослідженні міжнародних відносин більшість учених приділяє увагу одному з двох критеріїв: перший – це специфіка учасників, другий – особлива природа міжнародних відносин. Кожен з них має свої переваги й недоліки. У рамках першого підходу існує можливість звести міжнародні відносини або до взаємодії між державами, або, навпаки, до діяльності тільки недержавних учасників, що теж невірно. Набирає силу тенденція до розширення числа учасників міжнародних відносин за рахунок недержавних і приватних суб'єктів, яка диктує необхідність уважного аналізу їх ролі у змінах, що відбуваються на світовій арені. У той же час такий аналіз повинен обов'язково супроводжуватися зіставленням питомої ваги, яку мають у міжнародних

відносинах всі їх учасники, у тому числі й такі традиційні, як держави. Практика показує, що вони й сьогодні здебільшого залишаються головними та вирішальними дійовими особами в міжнародних відносинах, хоча абсолютизація їхнього значення як єдиних і самодостатніх є неправою.

Протилежні висновки, взаємовиключні крайності допускає й другий підхід. Так, розуміння природи міжнародних відносин тільки як «природного», «передгромадянського» стану не враховує тенденції до їх соціалізації, ігнорує збільшення свідочств подолання такого стану та становлення нового світового порядку. З другого боку, якщо виходити тільки зі вказаної тенденції, можна дійти помилкового висновку, який не враховує те, що попри зростаючу цілісність і взаємозалежність світу, процеси міжнародної інтеграції та співробітництва різних держав і народів в економічній, політичній, соціальній та інших сферах, міжнародні відносини й сьогодні багато в чому залишаються сферою незбіжних інтересів, суперництва й навіть протиборства та насильства. Це вже не «джунглі», не «війна всіх проти всіх», але й не єдине співтовариство, що живе за єдиними законами та відповідно до загальних цінностей і норм, що поділяються всіма його членами. Це, швидше, перехідний стан.

Таким чином вищевказаних критеріїв недостатньо для визначення специфіки міжнародних відносин, тому вони мають бути якщо не замінені, то доповнені ще одним. Відомий французький дослідник Марсель Мерль (фр. *Marcel Merle*, 1923–2003) запропонував такий критерій під назвою «критерій локалізації». Згідно з ним, специфіка міжнародних відносин визначається як «сукупність угод або потоків, які перетинають кордони або ж мають тенденцію до перетинання кордонів». Виходячи з факту поділу світу на держави, що зберігають суверенітет своїх територіальних кордонів, таке розуміння дозволяє як враховувати особливості кожного етапу в розвитку міжнародних відносин, так і не зводити їх лише до міждержавних взаємодій. Цей критерій охоплює найрізноманітніші класифікації міжнародних відносин. Узагальнюючи наявні в науковій літературі позиції, можна говорити про різні види, рівні та стани міжнародних відносин.

Види міжнародних відносин розглядаються або на основі сфер суспільного життя (і, відповідно, змісту відносин) – економічні, політичні, військово-стратегічні, культурні, ідеологічні тощо, або на основі взаємодіючих учасників – міждержавні відносини, міжпартійні